

nięcia z tego wniosków politycznych. Pełne zespolenie i rozwinięcie tych nurtów ideologicznych nastąpiło w narodowym socjalizmie.

Istotną rolę w kształtowaniu i uzasadnianiu propagandowym hitlerowskich planów zaborczych odegrały także teorie geopolityczne. Geopolityka w wydaniu narodowosocjalistycznym jako „teoria” absolutyzująca przestrzenne prawa rozwoju społeczeństw, narodów mieściła się doskonale w ideologicznym systemie hitleryzmu z jego koncepcją socjaldarwinistyczną, mistyfikującą czynniki biologiczno-przyrodnicze w życiu społecznym.

Jeśli chodzi o inne przesłanki ideologiczne narodowosocjalistycznej ekspansji wschodniej, to autor — jak nam się zdaje — za mało docenia taktyczną, a przecenia doktrynalną funkcję antykomunizmu Hitlera.

Praca prof. Czesława Madajczyka, ujmując w zasadzie całokształt problematyki związanej z polityką okupanta jest niewątpliwie największym osiągnięciem w literaturze dotyczącej dziejów okupacji hitlerowskiej w Polsce. Należy ona także do najwybitniejszych prac z zakresu najnowszych dziejów Polski. Dlatego też byłoby rzeczą pożyteczną wydanie jej, choćby w skróconej wersji, w językach obcych. Wydaje się także, że obecnie istnieje potrzeba, podobnej syntezy ruchu oporu i postaw ludności polskiej wobec polityki okupanta hitlerowskiego.

Jerzy Marczewski

CORRADINI, GENTILE, PARETO — U ŹRÓDEŁ IDEOLOGICZNYCH WŁOSKIEGO FASZYZMU

(W związku z książką A. J. Kamińskiego, *Faszyzm*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1971, 248 ss.)

Książka A. J. Kamińskiego pt. *Faszyzm* jest pierwszym w piśmiennictwie polskim syntetycznym opracowaniem podanego w jej tytule zjawiska. W ośmiu rozdziałach pracy — *Gleba, Zęby smoka, Włochy, Portugalia, Niemcy, Hiszpania, Faszyzm europejski do 1945, Perspektywy* — dokonuje Kamiński przeglądu ruchów faszystowskich w Europie, próbuje określić istotę faszyzmu, stara się wyjaśnić jego narodziny i rozwój. Książka traktująca o tak skomplikowanym przedmiocie, mimo wielu zalet, posiada i braki. Te zaś wymagają dalszych prac i stałego uzupełniania stanu badań. Kamiński zdaje sobie z tego sprawę pisząc:

„Autor niniejszej pracy będzie wdzięczny specjalistom innych dziedzin za wszelkie uwagi uzupełniające i krytyczne. Ba, wręcz doprasza się o nie. Wobec braku zespołów specjalistów różnych dziedzin, w których prowadzić by można badania wzajemno-krytyczne, i wzajemno-uzupełniające przynajmniej pewnych wielkich problemów kompleksowych, dyskusja publiczna, mimo wszystkich jej wad jako metody wymiany poglądów naukowych, pozostaje jedynym środkiem zastępczym w tej mierze”. (s. 6).

Odpowiadając zatem na ten postulat A. Kamińskiego pragnę tutaj poruszyć kwestię naukowo ważną, a całkowicie pominiętą przez autora *Faszyzmu*. Chodzi mianowicie o zagadnienie inspiracji i prekursorstwa ideowego włoskiego faszyzmu. Rzecz charakterystyczna, Kamiński przedstawia w swej książce panoramę doktryn politycznych i filozoficznych, które leżały u podstaw ideologii narodowosocjalistycz-

nej¹, natomiast pomija analogiczny aspekt analizy włoskiej odmiany faszyzmu. A przecież faszyzm włoski, obok niemieckiego, był podstawową egzemplifikacją tego zjawiska, dlatego też w poszukiwaniu źródeł ideologicznych faszyzmu należy badać jego główne odmiany.

Wynika stąd także przedstawiony wyżej cel niniejszej publikacji — wskazanie na tych myślicieli, których poglądy ukształtowały światopogląd wodza i teoretyka włoskiego faszyzmu — Benito Mussoliniego². Nie idzie tu więc o przesłanki ideologiczne faszyzmu w ogóle, ani też o przedstawienie wszystkich koncepcji, które stanowiły rzeczywiste lub domniemane źródło inspiracji ideowej włoskiego faszyzmu. Pomijamy także poglądy tych myślicieli, których teorie pośrednio oddziaływały na faszyzm, a więc doktrynę Sorela oraz filozofię Bergsona, mimo aluzji Mussoliniego do ich myśli rozrzuconych w jego pismach i mowach. Pominięto również wpływ doktryny politycznej Machiavellego, mimo iż do jego *Księcia* napisał Mussolini wstęp, akceptując w pełni renesansową moralność stanu wyjątkowego. Lecz przecież Machiavelli — ten teoretyk politycznej moralności — inspirował ideologicznie nie tylko Mussoliniego, nie tylko więc faszyzm korzystał³ z nauk florenckiego mistrza. Niewątpliwie na Mussoliniego oddziałał ideologicznie także korporacjonizm, lecz ten, mimo różnych źródeł⁴ jego inspiracji i tak w doktrynie politycznej faszyzmu był jedynie logiczną konsekwencją totalizmu⁵; a nie samoistnym źródłem tej koncepcji. Także hierarchia urzędów kościoła katolickiego i jej doktrynalne uzasadnienie⁶ tylko pośrednio oddziaływały na faszyzm, rzutuąc w dalszym planie na faszystowską koncepcję władzy. Wydaje się natomiast, że u podstaw włoskiego faszyzmu znajdują się te doktryny, których twórcy ostatecznie ukształtowali sylwetkę ideologiczną Mussoliniego, określając jego światopogląd. Chodzi tu więc o filozofię G. Gentilego, doktrynę polityczną E. Corradiniego oraz historiozofię V. Pareta. Tym poglądom oraz ich recepcji dokonanej przez faszyzm poświęcono niniejsze opracowanie.

Nacjonalistyczną interpretację historii charakteryzuje przeświadczenie o wyjątkowej roli swego narodu w dziejach ludzkości, a w każdym razie na określonym ich etapie. Cechy wyróżniające określony naród z grona jemu współczesnych nacjonalistów ujmuje skrajnie, idealizuje względnie wypacza. Faszystowska interpretacja misji dziejowej wybranego przez los narodu bazuje na ustaleniach ideo-

¹ Zob. A. J. Kamiński, *Faszyzm*, Warszawa 1971, s. 14 i n.

² Źródłem poznania ideologii wodza włoskiego faszyzmu są jego 13-tomowe *Scritti e Discorsi*, Milano 1934-1942. Dodać należy, że światopogląd Mussoliniego skryształizował się w latach 1921-1932. Dokumentem zasadniczym określającym ideologię włoskiego faszyzmu stała się wydana w 1932 r. *La dottrina del fascismo*, opublikowana w VIII tomie *Dzieł zebranych Mussoliniego*.

³ Zob. K. Grzybowski, *Wstęp do Księcia Machiavellego*, Biblioteka Narodowa, seria II, nr 159, Ossolineum 1969.

⁴ Literatura naukowa traktująca o istocie włoskiego korporacjonizmu na ogół zgodnie reprezentuje pogląd, w myśl którego u jego źródeł ideologicznych leżały doktryny i prądy umysłowe przyjęte i wykorzystane przez teoretyków faszystowskich — Bottaię, Costamagnę, Mussoliniego. Ramami myśli eklektycznej faszyzmu zostały objęte koncepcje anarcho-syndykalistów — Sorela, Lagardella, Labriola, doktryny nacjonalistów francuskich — Maurtasa, Pujo, Bainville'a oraz społeczna nauka kościoła wyrażona w encyklikach: *Rerum Novarum* i *Quadragesimo Anno* (por. F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego*, Warszawa 1971, s. 33).

⁵ Należy podkreślić, że koncepcja państwa totalnego Mussoliniego była jego myślą oryginalną. Mussolini wprowadził na stałe do słownika politycznego XX w. pojęcie totalizmu.

⁶ Zachodzi tu analogia pomiędzy tezą o nieomyślności papieża a aforyzmem włoskiego faszyzmu — „wódz ma zawsze rację” (*il duce ha sempre ragione*).

logicznych nacjonalizmu. Związek ten zachodzi wyraźnie pomiędzy nacjonalizmem włoskim i faszyzmem.

Miarodajnym źródłem włoskiego nacjonalizmu stała się ideologia Corradiniego⁷, z której tez i twierdzeń czerpał obficie faszyzm. Które z nich natomiast i w jaki sposób wykorzystał Mussolini tworząc doktrynę polityczną faszyzmu, ustalić wypadnie analizując te myśli Mussoliniego, w których wpływ doktryny Corradiniego jest wyraźny. Mussolini wielokrotnie w swych licznych wystąpieniach podkreślał, że Włosi są narodem wyjątkowo uzdolnionym, narodem artystów, poetów, filozofów i polityków. Twórcza, pełna odwagi i temperamentu myśl włoskich prominentów nauki i kultury stymulowała, zdaniem Mussoliniego, postęp i rozwój ludzkości. Tradycje cywilizowanej Europy sięgają tych wydarzeń i procesów historycznych, które przekroczyły granice Półwyspu Apenińskiego ogarniając swym zasięgiem całą Europę. Mussolini ma tu na myśli takie zjawiska, jak: chrześcijaństwo, renesans, wreszcie ruch młodych narodów XIX w. Zjawiska te — zdaniem Mussoliniego — ukształtowały profil kulturowy współczesnej cywilizacji, z której czerpały i czerpią obficie narody całej Europy. Tak więc rozwój tych narodów stymulował włoski duch narodowy, jemu zawdzięczają one swój kulturowy stan współczesny. Włosi są więc narodem szczególnie predestynowanym do odegrania ważkiej roli w dziejach ludzkości, naród włoski spełnia misję cywilizacyjną i kulturotwórczą — oto podstawowa teza włoskiego nacjonalizmu; jej adaptacji dokonał faszyzm piórem swego teoretyka i wodza. W tej wersji ideologicznej naród włoski prowadzony ręką Mussoliniego zajmie miejsce jemu odpowiednie w systemie politycznym współczesnej Europy, godne tradycji i kultury wielkiego narodu.

Podkreślanie związku zachodzącego pomiędzy narodem włoskim a ludem rzymskim starożytnego „Imperium Romanum” należało do częstych i ulubionych motywów przemówień Mussoliniego. Jego zdaniem, naród włoski stanowi kontynuację społeczeństwa, zamieszkującego w starożytności tereny Italii. Między Sycylią a Alpami rozciąga się etniczny, włoski obszar narodowy, zamieszkały przez ludzi tradycją i więzami historii związanymi z przeszłością. Duch tej tradycji i czasu ożywia zatem aktualną, historycznie ukształtowaną rzeczywistość moralną narodu włoskiego. Konsekwencją związku przeszłości i teraźniejszością jest istnienie w narodzie włoskim cech moralnych starożytnych Rzymian — męstwa, bohaterstwa, dyscypliny i organizacji. Wprawdzie te immanentne cechy duszy narodu w najnowszej jego historii u poszczególnych jednostek przejawiają się w różnym nasileniu, niemniej istnieją *in potentia* w całym narodzie włoskim. Rzecz w tym, by uaktywnić autentyczne zalety duszy włoskiej przenosząc je ze sfery możliwości do rzeczywistości politycznej. Tak ukształtowany moralnie naród odnowi w XX wieku tradycje geniuszu Rzymian, urzeczywistni jego ambicje i dążenia. Według Mussoliniego, ową funkcję aktywizującą spełnia wobec narodu włoskiego faszyzm, mobilizujący autentyczne talenty narodowe „odkryte” już uprzednio przez włoski nacjonalizm Corradiniego. Jako kolejny postulat włoskiego nacjonalizmu wykorzystał Mussolini tezę, że państwo włoskie stanowi kontynuację polityczną antycznego Rzymu. Z tej tezy faszyzm wywodzi doniosłe konsekwencje ideologiczne. Mussoli-

⁷ Pragnę podkreślić, że szeregi faszystów zasilili tacy przedstawiciele włoskiego nacjonalizmu, jak: A. Rocco, L. Federzoni, R. Davanzati, F. Coppola, B. Giuliano oraz czołowy ideolog tego kierunku Enrico Corradini. Do jego najważniejszych pism politycznych należą: *L'Unità e la potenza delle nazioni*, Firenze 1922; *Discorsi politici 1902 - 1923*, Firenze 1923 dedykowane zresztą Mussoliniemu; *Fascismo vita d'Italia*, Firenze 1925.

ni twierdził mianowicie, że Włochy XX wieku mają prawo i obowiązek odnowić tradycje imperialne państwa rzymskiego. Granice współczesnych Włoch powinny sięgać daleko poza rdzenne terytoria narodowe Półwyspu Apenińskiego. Imperium faszystowskich Włoch żąda przekształcenia Adriatyku i Morza Śródziemnego w morza wewnętrzne Italii. Mussolini wysuwał następnie rozszerzenia do Północnej i Północno-Wschodniej Afryki, w celu „zaokrąglenia” XX-wiecznego „Imperium Romanum”. Warto w tym miejscu dodać, że restytucja imperium nastąpiła we Włoszech w 1936 r., tj. w XIV roku ery faszystowskiej. W ten sposób zrealizował Mussolini marzenie nacjonalistów, pchając swój kraj w niekończące się konflikty wojenne.

I jeszcze jedno twierdzenie włoskiego nacjonalizmu przejął faszyzm od Corradiniego. Dotyczyło ono mianowicie zgodnej z włoskim charakterem narodowym formy rządów. Formą taką jest cezaryzm, ujęty w kształt monokracji faszystowskiej. Wynikający z niej duch posłuszeństwa i dyscypliny miał zorganizować naród włoski, uczynić go gotowym do walki, sławy i poświęceń. Tradycje rzymskich legionów ożywi wojskowa dyscyplina faszyzmu i tak zorganizowany naród poprowadzi do zwycięstw cesarza XX w. — Benito Mussolini. Tak więc tezę, że cezaryzm jest najwłaściwszą formą rządów, zgodną z charakterem narodowym Włochów wykorzystał faszyzm w charyzmatycznej koncepcji wodzostwa.

W podsumowaniu powyższych rozważań stwierdzić należy, że nacjonalizm Corradiniego oddziałał na ideologię Mussoliniego następującymi tezami: 1) naród włoski jest genealogiczną kontynuacją ludu rzymskiego, a w szczególności jego cech moralnych, 2) naród włoski spełnia misję cywilizacyjną i kulturotwórczą wobec historii, 3) państwo włoskie dziedziczy imperialne ambicje Rzymu, 4) cezaryzm jest najwłaściwą formą rządów, zgodną z charakterem narodowym Włochów.

Analiza pism i opublikowanych przemówień Mussoliniego upoważnia — jak się wydaje — do stwierdzenia, że faszyzm zapożyczył także i włączył do swojej ideologii niektóre tezy filozoficznego aktualizmu Gentilego⁸.

Przekonanie Mussoliniego, że rzeczywistość świata materii jest pozorna, natomiast istotę wszelkiego istnienia określa duch, prowadzi wodza włoskiego faszyzmu do monistycznego idealizmu. Mussolini przyznaje zresztą otwarcie, że faszyzm jest spirytualizmem w filozofii, pozostającym w stanowczej opozycji do materializmu i pozytywizmu. Charakterystyczne, że Mussolini wiąże określoną postać filozofii z polityczną formą sprawowanej władzy. Twierdzi mianowicie, że materializm służy idei demokracji, natomiast spirytualizm neguje demokrację. Uzasadniając swe stanowisko Mussolini uważa, że filozofia ducha — ujmując istotę i sens życia — znajduje w nim trwałe wartości, ponadczasowe i ponadprzestrzenne. Natomiast materializm, przedkładając szczegół faktów nad wartość i sens praw nimi rządzących, fetyszyzuje liczbę i jej znaczenie polityczne, powierzając masom sprawowanie władzy. Tak więc, dokonane przez Gentilego na gruncie włoskim odrodzenie heglowskiej metafizyki z jej podstawową tezą, że myśl jest jedyną rzeczywistością, a materia jej przeciwieństwem, uutorowało drogę faszystowskiemu idealizmowi. Ten zaś, dostosowany do potrzeb doktryny faszyzmu, wykluczał polityczny egalitaryzm — uzasadniał antydemokratyczną formę rządu. Prezentując stanowisko faszyzmu w sprawie istoty życia Mussolini stwierdza, że jest ono procesem aktuali-

⁸ Wykład koncepcji filozoficznych G. Gentilego zawierają jego dwie podstawowe prace: *Teoria generale dello spirito come atto puro* (1916) oraz *Sistema di logica come teoria del conoscere* (1923). Z jego prac politycznych wymienić należy: *Che cosa é il fascismo*, Firenze 1928; *Origini e dottrina del fascismo*, Roma 1934.

zującej się rzeczywistości, pełnym sprzeczności i walki w ciągłym akcie jej stawania się. Nie jest więc życie realizacją zadanej mu *a priori* konstrukcji, nie jest wyznaczone planem ani określone celem, lecz w każdym momencie tworzy i odkrywa nowe formy bytu. Przeto myśl polityczna — konkluduje Mussolini — proponująca rozwiązania jedynie doskonałe, o wartości ponadczasowej, absolutnej, nie odpowiada dynamizmowi przemian życia, którego aktualna postać poszukuje stosownych form politycznych. Dlatego ideologie XIX wieku — indywidualizm, liberalizm, demokracja, socjalizm — są jedynie przeżytkiem minionej epoki, o wartości wyłącznie archiwalnej. Zdaniem Mussoliniego, koncepcje odnowienia tych ideologii w wieku XX nie odpowiadają historycznie ukształtowanej rzeczywistości społecznej, są politycznie wsteczne, sprzeczne z duchem czasu tej epoki. Jak z powyższego wynika, filozoficzny aktualizm Gentilego Mussolini wykorzystał do potrzeb ideologicznych faszyzmu. Z istoty przemian bytu — ciągłego stawania się rzeczywistości — wywodził Mussolini dekadencję tradycyjnych struktur politycznych, opartych na przeżytych doktrynach politycznych. Tak rozumiany aktualizm dezawuował zatem politycznie ideologie odrzucane i krytykowane przez faszyzm; w ich miejsce proponował doktrynę polityczną XX w. — ideologię faszyzmu. Przekonanie Mussoliniego, że masy stanowią tło wydarzeń, w których główną rolę odgrywają jednostki wybitne, odbiegające swym geniuszem od przeciętności, wyjątkowo uzdolnione i twórcze — znajdujące wyraz w niektórych pracach wodza faszyzmu — jest jego filozofią historii. I tak, dla Mussoliniego dziełem jednostki o cechach ponadnaturalnych jest państwo, utworzone nakazem jej woli, wznoszące społeczeństwo na nowy, wyższy etap rozwoju. Zdaniem Mussoliniego, pojawienie się wielkich indywidualności — np. Mojżesza, Cezara, Napoleona, Garibaldi, Mazziniego — zmienia bieg historii. Społeczeństwa ukształtowane wola geniuszu wznoszą się na wyższy poziom cywilizacyjny, jednostkom wybitnym zawdzięczają postęp i kulturę. Ich geniusz i nieprzeciętne zdolności pozostają w służbie ogółu, społeczeństwa, ludzkości. Wielkie indywidualności realizując swą misję dziejową, poświęcają się zbiorowości prowadzonej wola geniuszu szlakami historii. W tych sformułowaniach widać wyraźnie wpływ woluntarystycznej historiozofii Gentilego na Mussoliniego: Teza Gentilego, że historia jest dziełem wybitnych jednostek, żyjących dla wspólnoty, poświęcających jej swe życie, kształtujących aktem woli profil jej wydarzeń, została wykorzystana dla celów ideologicznych faszyzmu. „Wielkim” tej epoki, godnym realizatorem idei odrodzonych Włoch jest Mussolini, spadkobierca tradycji antyku, renesansu i *Risorgimento*. Tak więc hasło — geniusz Mussoliniego w służbie narodu włoskiego — stało się elementem składowym doktryny politycznej faszyzmu. Według sformułowanej przez Mussoliniego koncepcji państwa etycznego, powołane do życia wola wodza i przezeń ukształtowane państwo faszystowskie narzuca się swym istnieniem zorganizowanej w nim zbiorowości w sposób konieczny i absolutny. Wola państwa, wyrażona w różnych formach przekazu, tworzy świadomość zbiorową społeczeństwa, ukształtowanego decyzją polityczną wodza. Decyzja podjęta wola wodza utożsamia się z wola zbiorowości, tę ostatnią uniformizuje i przekształca, tworząc powinność zachowań zgodnych z tą decyzją. Wynikający z niej obowiązek zachowań staje się imperatywem w życiu jednostki podporządkowanej w nim ustanowionej normie. Tym sposobem przenikająca zbiorowość wola wodza udziela się jednostce, wyczuwającej jego intencje, spontanicznie dążącej do ich realizacji. Jak się wydaje, stwierdzenie, że wola jednostki zrealizowana w twórczym akcie kreacji państwa, odnawiana każdorazowo decyzją wodza, tworzy nową rzeczywistość i wynikający z niej obowiązek zachowań, jest zastosowaniem Gentilego teorii bytu do

potrzeb metafizyki politycznej faszystów. Z filozofii Gentilego, traktującej istnienie jako rzeczywistość pomyślaną, aktualizowaną aktem woli, wynika, że wola urzeczywistniona jest koniecznością i powinnością w jej realizacji. Stąd państwo z racji swego istnienia żąda bezwzględnego posłuszeństwa wobec ustanowionych norm i decyzji pozanormatywnych; samowolnie wyklucza wolność zorganizowanej w nim zbiorowości. Cel polityczny aplikacji teorii Gentilego wyraża totalizm kompetencji państwa — wola nim rządzącego jest prawem, jej realizacja — koniecznością.

Sądzę, że celowym jest zrekapitulowanie zasadniczych twierdzeń metafizyki Gentilego zastosowanych przez Mussoliniego w konstrukcji doktryny faszyzmu. I tak wydaje się, że Gentile oddziałł na Mussoliniego: 1) idealizmem — myśl jest prawdziwą rzeczywistością, 2) aktualizmem — rzeczywistość jest procesem w twórczym akcie stawania się, 3) woluntaryzmem — historia jest dziełem wybitnych jednostek, aktem woli kształtujących profil jej wydarzeń, 4) aktywizmem — wola jednostki zrealizowana w kreacji państwa siłą konieczności narzuca się zorganizowanej w nim zbiorowości, jest bezwzględnie obowiązującym prawem.

Myślicielem kształtującym swą koncepcją polityczną poglądy Mussoliniego na charakter i strukturę władzy, był teoretyk elitaryzmu V. Pareto⁹. Szczególnie mocno oddziaływała na Mussoliniego teza, że historia społeczeństw jest panoramą zmieniających się u władzy elit. Ten wątek myśli politycznej Pareta, posłużył faszyzmowi w jego woluntarystyczno-idealistycznej interpretacji historii. Nie społeczeństwo więc i nie zachodzące w nim przemiany tworzą obraz historii ludzkości. Masy są bierne, amorficzne, zdezorientowane, same przez się niezdolne do świadomych działań. Kierunek ich poczynaniom, organizację i cel walki, daje masom jego część najznakomitsza — elita. Ona prowadzi masy i aktywizuje je. Typowym przykładem aktywnego działania elit jest — zdaniem Mussoliniego — prezentującego tu wyraźnie myśli Pareta — rewolucyjny zryw mas. Pozbawione kierownictwa elity, masy nie są zdolne do prowadzenia walki o ideały podsunięte im przez dążącą do władzy elitę. Sukces rewolucji nie jest więc zasługą mas, lecz zwycięstwem elity zastępującej u władzy tę elitę, której rządy przerwała zwycięska rewolucja. Faszyzm pragnąc ukonstytuować system władzy oparty na zasadzie elitaryzmu, posłużył się twierdzeniem, że w państwie faszystowskim partia faszystowska zrzesza w swych szeregach najznakomitszą politycznie i moralnie część społeczeństwa. Coroczny dopływ młodych faszystów miał natomiast — zdaniem Mussoliniego — zapewnić regenerację sił vitalnych faszyzmu. Mussolini zaakceptował w pełni i wykorzystał twierdzenie Pareta, że podział społeczeństwa na rządzącą elitę i rządzone masy jest trwały. Tę myśl Pareta faszyzm rozwinął w teorii hierarchii dzielącej społeczeństwo według kryterium przydatności jego obywateli dla państwa. Hierarchia przedziałów instytucjonalnych tworzyła piramidę praw i obowiązków, której poszczególne szczeble przeznaczono dla odpowiednio predestynowanych politycznie i społecznie obywateli. W tym modelu masy stanowiły jej szeroką podstawę, elita — poszczególne szczeble dostojności i urzędów, szczyt piramidy zajmował wódz. W konstrukcji faszyzmu tylko sama zasada niezmienności hierarchii wartości moralnej obywateli pozostawała fundamentalnym trzonem egzystencji zorganizowanego przezeń społeczeństwa. W jej obrębie natomiast zachodzić miały zmiany, spowodowane różnym stopniem przydatności ocenianych przez państwo obywateli. Awans oraz degradacja jednostki konkretyzuje realiza-

⁹ Głównym dziełem socjologii politycznej Pareta był *Trattato di sociologia generale* (1916).

cję zasady hierarchii, stanowiąc wyraz akceptacji względnie dezaprobaty dokonanej oceną państwa faszystowskiego. Podniesiona przez faszyzm do rangi zasady podstawowej, teoria elitaryzmu traktowała ideologię demokratyczną jako przejaw myśli politycznej mistyfikującej rzeczywistość. Zdaniem Pareta, przejętym przez Mussoliniego, elity społeczne, dążąc do zdobycia władzy posługują się hasłami demokratycznymi, pragnąc propagandą tych idei zafascynować masy, by te ogarnięte nią pchnąć w kierunku rewolucji. Celem jej nie jest jednak propagandowe założenie demokratyzacji życia politycznego, lecz przejęcie władzy przez elitę, ukonstytuowaną nową sytuacją polityczną w rewolucyjnie ukształtowanej rzeczywistości. Faszyzm, jak to wielokrotnie powtarzał Mussolini jest ideologią postulującą otwarcie rządu elity politycznej, negującą doktrynę demokracji, czym realizującą przeciwstawne jej zasady. Stąd włoskie państwo faszystowskie jest odwróceniem koncepcji demokratycznych, urzeczywistnia bowiem w praktyce zasadę elitaryzmu — władzę najlepszych i aktywnych nad pasywną i kształtowaną masą.

W podsumowaniu tez doktryny Pareta formułującej profil ideologiczny Mussoliniego, stwierdzić należy, że na faszyzm oddziaływały następujące tezy jej doktryny: 1) historia społeczeństw jest panoramą zmieniających się u władzy elit, 2) podział społeczeństwa na rządzącą elitę i rządzone masy jest trwały, oraz 3) elity dążące do zdobycia władzy posługują się propagandą hasel demokratycznych, świadomie wprowadzając masy w błąd.

Poczynione tu spostrzeżenia na temat związków ideowych pomiędzy doktryną włoskiego faszyzmu i jej intelektualnymi prekursorami — Corradinim, Gentilem, Paretym — oddają wyraźnie intencję ich autora dotyczącą kierunku badań nad ideologią faszyzmu. Nie jest tak, że doktryna polityczna włoskiego faszyzmu stanowi prostą kompilację różnych poglądów i koncepcji zebranych przez Mussoliniego w eklektyczną całość. Mussolini dokonał wprawdzie zapożyczeń ideowych, niemniej był teoretykiem faszyzmu, w nim określił swe ideologiczne „ja”. Wyraził to dobitnie M. Żywczyński w swej monografii pt. *Włochy nowożytne*¹⁰:

„Mussolini to jedna z najbardziej paradoksalnych postaci w dziejach Włoch. Wróg państwa — potem jego czciciel; namiętny obrońca wolności politycznej — później jej śmiertelny wróg; wojujący ateusz — potem sprzymierzeniec Kościoła, chwalony przez papieża i kardynałów; wróg wojen — a później ich inicjator; za młodu przenikliwy realista, u szczytu zaś władzy nie dostrzegał nawet tego, co widzieli wszyscy. Jest on ciekawą postacią dla psychologa i historyka. Ten ostatni musi go stale traktować łącznie ze zjawiskiem faszyzmu, gdyż wprawdzie niesłusznie uchodzi on za twórcę faszyzmu, ale nie ulega wątpliwości, że był jednym z jego teoretyków, a zarazem jego klasycznym przejawem”.

Był więc Mussolini nie tylko wodzem włoskiego faszyzmu, politykiem i szefem państwa, ale i teoretykiem, twórcą określonej ideologii. Ideologia włoskiego faszyzmu stanowi zatem odrębny przedmiot analiz tego zjawiska w jego wielopłaszczyznowym aspekcie badawczym. Stąd, jak się wydaje, poszukiwanie źródeł inspiracji ideologicznej teoretyków faszyzmu (przede wszystkim włoskiego i niemieckiego) jest działaniem słusznym, istotnym i pożytecznym naukowo.

Pozwala, moim zdaniem, na pełne zrozumienie istoty fenomenu, który w historii XX w. stał się zaprzeczeniem wszelkiej cywilizacji i kultury.

Wiesław Kozub

¹⁰ Cytat z monografii M. Żywczyńskiego, *Włochy nowożytne*, Warszawa 1971, s. 260.